

Η Παναγία η Σικελιά της Χίου και η Σικελία

Κάλλη Γουργιώτου

Εισαγωγή-τοπογραφία

Στη νότια Χίο, στην περιοχή των Μαστιχοχώρων, δηλαδή των χωριών που ασχολούνται με την παραγωγή της μαστίχας, βρίσκεται η βυζαντινή εκκλησία της Παναγίας της «Σικελιάς» ή «Σικελιώτισσας»¹. Αυτό το ασυνήθιστο προσωνύμιο σε συνάρτηση με το επικείμενο πανοραμικό ταξίδι στη Σικελία (τον Οκτώβριο του 2013), μου κέντρισαν το ενδιαφέρον κι έτσι, το καλοκαίρι που βρέθηκα στη Χίο, σκέφθηκα να προσπαθήσω να διερευνήσω την πιθανή σχέση της εκκλησίας αυτής με το γνωστό νησί της Μεσογείου. Ο φιλόξενος χώρος της Βιβλιοθήκης Κοραή στη Χίο στάθηκε πολύτιμος βοηθός στην προσπάθειά μου αυτή.

Η Παναγία η Σικελιά είναι κτισμένη μακριά από οικισμούς, στην κορυφή ενός κατάφυτου λόφου με πανοραμική θέα¹. Απέχει τρία χιλιόμετρα από το μικρό χωριό Έξω Διδύμα, στο οποίο ανήκει, τρία χιλιόμετρα από την Καλαμωτή, που είναι ένα από τα μεγαλύτερα χωριά των Μαστιχοχώρων, και δεκαεπτά χιλιόμετρα από την πρωτεύουσα της Χίου. Σήμερα σώζεται μόνον ο ναός της Παναγίας, μαζί με ένα τμήμα του περιβόλου, ερείπια κελιών κι ένας μεσαιωνικός πύργος. Όλα αυτά μαρτυρούν ότι η Σικελιά ήταν κάποτε το καθολικό μίας μικρής μονής^{2,3}. Ο πύργος ήταν σε καλή κατάσταση μέχρι τον μεγάλο σεισμό της Χίου το 1881. Η εκκλησία είναι αφιερωμένη στο Γενέθλιον της Θεοτόκου και τιμάται στις 8 Σεπτεμβρίου.

Τμήμα του περιβόλου και της ανατολικής πλευράς του ναού

Αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία

Η Παναγία η Σικελιά είναι ένας θαυμάσιος μικρός μονόκλιτος βυζαντινός ναός, τον οποίο οι ειδικοί κατατάσσουν στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλο^{2,3,4}. Έχει ιδιαίτερα παχείς τοίχους και θεωρείται εξέλιξη του καθολικού της Νέας Μονής της Χίου, η οποία είναι το σημαντικότερο βυζαντινό μνημείο του νησιού^{2,3,5}.

Νότια πλευρά: η μικτή τοιχοποιία και τα τυφλά αγιδώματα

Η τοιχοδομία ακολουθεί τα κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα της μικτής τοιχοποιίας, με μονή ή διπλή σειρά αδρά λαξευμένων λίθων, οι οποίοι εναλλάσσονται με σειρές πλίνθων^{3,5}. Οι πλαϊνές πλευρές έχουν πέντε τυφλά αψιδώματα (διακοσμητικές ψευδοκαμάρες), ενώ η δυτική έχει τρία και η ανατολική δύο, κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά με την Νέα Μονή της Χίου^{4,5}. Ιδιαίτερα πλούσιος είναι ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος από τούβλα και χρωματιστά φιαλοστόμια, τα οποία στολίζουν τα ψηλότερα τμήματα των τοίχων και τα τόξα των αψιδωμάτων^{2,3,6}. Στον γλυπτικό αρχιτεκτονικό διάκοσμο, υπάρχει ένα είδος γκρίζου, σκουρόχρωμου μαρμάρου, το οποίο, κατά τον γεωλόγο Μάριο Αβδελιώδη, δεν υπάρχει στη Χίο⁵. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι πιθανόν στο ίδιο σημείο προϋπήρχε κάποιο κτίσμα, στο οποίο είχαν χρησιμοποιηθεί υλικά εισηγμένα στη Χίο. Ίσως από εκεί να άντλησαν αυτό το μάρμαρο για να το χρησιμοποιήσουν ξανά, σε δεύτερη χρήση, στην κατασκευή του βυζαντινού ναού⁵.

Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της νότιας κεραίας του κομψού σταυρόσχημου ναού

Το εσωτερικό του ναού είναι ενιαίο. Η σχετικά πρόσφατη όμως συντήρησή του αποκάλυψε ότι αρχικά ο ναός δεν ήταν μονόχωρος αλλά αποτελείτο από τον κεντρικό σταυρικό πυρήνα και έναν αυτόνομο τετράγωνο νάρθηκα στη δυτική του πλευρά^{2,5}. Η συγκεκριμένη αποκάλυψη συνδέει την Σικελία με άλλα εκκλησιαστικά μνημεία της Ελλάδας και της Σερβίας, όπου, στο διάστημα από το τέλος του 12ου μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα, οι ναοί με τα τυφλά αψιδώματα στα πλάγια και τον ανεξάρτητο τετράγωνο νάρθηκα αποτελούσαν συχνά ταφικές εκκλησίες^{2,5}. Την άποψη αυτή, για την Παναγία Σικελιά, ενισχύει και η ασυνήθιστη ύπαρξη «αρκοσολίου» στο διακονικό, δηλαδή μίας χαμηλής καμαρωτής κόγχης στο τοίχωμα που ίσως αποτελούσε το ταφικό μνημείο του κτήτορα^{2,5}. Το γεγονός αυτό, όπως θα δούμε αργότερα, πιθανόν ενισχύει την σχέση τούτης της Παναγιάς με την Σικελία.

Οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ναού έχουν καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος τους. Υπάρχουν μόνο μερικά σπαράγματα^{5,6}. Διατηρείται, όμως, ένα περίτεχνο ξυλόγλυπτο

τέμπλο, του δευτέρου μισού του 18ου αιώνα, το οποίο είναι δείγμα της ιδιαίτερα ανεπτυγμένης στη Χίο ξυλογλυπτικής τέχνης τον 17ο και 18ο αιώνα ^{5,6}. Σε αυτό το τέμπλο ήταν ανηρτημένη η εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας, η οποία σήμερα φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Χίου ⁵. Η εικόνα αυτή ίσως αντιγράφει ένα παλαιότερο εικονογραφικό πρότυπο που προερχόταν από τη Δύση, όπου, σε αντίθεση με την βυζαντινή εικονογραφία, ο τύπος της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας ήταν πολύ δημοφιλής τον 13ο και 14ο αιώνα ⁵. Ακόμα και κατά τη Μεταβυζαντινή εποχή, ο τύπος αυτός της Παναγίας είναι εξαιρετικά σπάνιος στην Ανατολή και απαντάται μόνο σε περιοχές κάτω από λατινική κυριαρχία ^{4,5,6}.

Από την πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση: ισοσκελής σταυρός στο κέντρο ρόδακα, με τα εφυαλωμένα αστεράκια που οι βυζαντινολόγοι ονομάζουν «φιαλοστόμια»

Χρονολόγηση

Το πότε ακριβώς και από ποιόν χτίστηκε η Παναγία η Σικελιά δεν είναι γνωστό ^{4,5,6}. Η πρώτη αναφορά στη μονή αυτή γίνεται στο κείμενο της Συνθήκης της δεύτερης παράδοσης της Χίου στους Γενουάτες, το 1346, όπου ορίζεται ότι παραμένουν αναφαίρετα τα προνόμια του άρχοντα της Χίου Ιωάννη Ζυβού ή Καλογιάννη επί της μονής της «Σικελιάς» ^{6,7}. Οι πληροφορίες για τη μονή κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας είναι περιορισμένες. Ο ιστορικός Γ. Ζολώτας αναφέρει ότι το 1840 έγινε συνέλευση των Μαστιχοχωριτών στον πύργο της Σικελιάς, για την απελευθέρωση του εμπορίου της μαστίχας ⁸, ενώ ο Σ. Βίος υποστηρίζει ότι εκεί γινόντουσαν οι γενικές συνελεύσεις του Κοινού των Μαστιχωρών για την εκλογή των επιτρόπων τους (Βεαλήδων) ⁹. Τα τυπολογικά, μορφολογικά και διακοσμητικά της στοιχεία, καθώς και η γραπτή πηγή του 1346, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός αυτός θα πρέπει να ενταχθεί χρονολογικά στα τέλη του 13ου έως τις αρχές του 14ου αιώνα. Πρόκειται δηλαδή για κτίσμα της εποχής των Παλαιολόγων. Κι ερχόμαστε τώρα στο πιο ενδιαφέρον, κατά την γνώμη μου, μέρος της ιστορίας μας, αυτό της προέλευσης της προσωνομίας «Σικελιά».

Πολύχρωμα φιαλοστόμια σαν μισάνοιχτα λουλούδια

Προέλευση προσωνυμίας «Σικελιά»

Η προέλευση της προσωνυμίας της μονής «Σικελιά» ή «Σικελιώτισσα» παραμένει προβληματική. Έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάφορες εκδοχές. Ο ιστορικός Γ. Ζολώτας πιστεύει ότι πιθανόν προέρχεται από τον όρο “Terra sigillata” δηλαδή χώμα κατάλληλο για την κατασκευή σφραγίδων, δεδομένου ότι κοντά στη μονή υπήρχε ασπρόχρωμος πηλός, κατάλληλος για αυτή τη χρήση⁸. Άλλοι ερευνητές όμως υποστηρίζουν ότι η προσωνυμία οφείλεται είτε σε κάποια Σικελή μοναχή, είτε στο όνομα των κτητόρων που προέρχονταν από την Σικελία, την οποία εγκατέλειψαν το 878 όταν κατελήφθη το νησί από τους Άραβες ή ίσως το 1072, όταν κατελήφθη η Πάνορμος, το σημερινό Παλέρμο, από τους Νορμανδούς^{4,6,10}.

Υπάρχει τέλος και μία εκδοχή, η οποία είναι η πιο γοητευτική για μένα. Σύμφωνα με αυτή, λοιπόν, η Παναγία η Σικελιά χτίστηκε από τον Γενοιάτη άρχοντα Benedetto Zaccaria, ο οποίος ήταν κύριος της Χίου από το 1304^{5,6}. Αρχικά ο B. Zaccaria είχε σταλεί στην Κωνσταντινούπολη ως πρεσβευτής της Γένοβας, για να διεκδικήσει από τους Βυζαντινούς προνόμια για τους Γενοβέζους εμπόρους^{5,10,11}. Αργότερα, το 1275, νυμφεύθηκε την αδελφή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και το 1282 έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διπλωματική επιχείρηση των Βυζαντινών, η οποία, μεταξύ άλλων, συνέβαλε στην εξέγερση των Σικελών εναντίον των Γάλλων κατακτητών του νησιού. Η εξέγερση εκείνη, που έμεινε γνωστή στην ιστορία ως «Σικελικός Εσπερινός», έσωσε το Βυζάντιο από την επιβουλή του Καρόλου του Ανδεγαυού (Charles d'Anjou), του υπερφιλόδοξου βασιλέα της Σικελίας⁵, ο οποίος είχε τεθεί επικεφαλής μεγάλου συνασπισμού με στόχο την κατάκτηση της βυζαντινής πρωτεύουσας. Όταν λοιπόν επέστρεψε ο Benedetto Zaccaria στη Χίο, μετά το αίσιο τέλος της σικελικής επιχείρησης, ίσως θέλησε να κτίσει μια εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του. Είναι πολύ πιθανόν να την ονόμασε Παναγία Σικελιά ή Σικελιώτισσα, είτε σε ανάμνηση της σικελικής του επιτυχίας, είτε διότι ήθελε να στεγάσει κάποια εικόνα που έφερε μαζί του από τη Σικελία. Ίσως να επρόκειτο για τη δυτικότερη Παναγία την Γαλακτοτροφούσα που προαναφέραμε⁵. Την εκκλησία πρέπει να την έκτισε πριν από το 1307,

χρονολογία του θανάτου του, οπότε η Παναγία η Σικελιά πιθανόν χρησιμοποιήθηκε ως ταφικός ναός ^{2,5}. Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, μπορεί να γίνει με σχετική ακρίβεια η χρονολόγηση της ίδρυσης της Σικελιάς μεταξύ 1282-3 και 1307 ^{2,5}.

Κατά πόσον υπάρχει πραγματική σχέση ανάμεσα σε αυτή τη μικρή αλλά σημαντική βυζαντινή εκκλησία της Χίου με την Σικελία, μένει να αποδειχθεί. Η εκδοχή αυτή μου φάνηκε γοητευτική και αποτέλεσε το έναυσμα για να βυθιστώ στα καλά κρυμμένα μυστικά του παρελθόντος, τότε που όργωναν το Αιγαίο εμπορικά και πειρατικά καράβια, τότε που το Βυζάντιο κινούσε με διπλωματία και επιδεξιότητα τα νήματα της ιστορίας, τότε που η ευγνωμοσύνη έκτιζε εκκλησίες-κομμοτεχνήματα.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα την ιστορικό Αθηνά Ζαχαρού-Λουτράρη για την πολύτιμη βοήθειά της στη εξερεύνηση αυτής της γοητευτικής terra incognita για μένα, που είναι οι ιστορικές πηγές.

ΚΓ, Αύγουστος 2013

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ζαχαρού-Λουτράρη Α, Πέννα Β, Μανδάλα Γ., *Χίος: Ιστορία και τέχνη, τα μνημεία της Χίου* (Εκδ. Νομαρχίας Χίου, 1988)
2. Μισαηλίδου Α., «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς της Χίου» στο *Βυζαντινά* τόμος 23, 2002-2003
3. Μπούρας Χ., *Χίος, Οι οδηγοί της Ελλάδος* (Εκδ. Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1974)
4. Σωτηρίου Γ., «Αρχαιότερα, κυρίως βυζαντινά και φραγκικά μνημεία της Χίου» στο *Παράρτημα Αρχαιολογικού Δελτίου* τόμος 2, 1916
5. Χαλκιά-Στεφάνου Π., *Τα μοναστήρια της Χίου* (Εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 2003)
6. Ανδρεάδου Ι., *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας* τόμος Α' (Εκδ. Αφοί Βλάσση, Αθήνα 1997)
7. Argenti Ph., *The Occupation of Chios by Genoese and their Administration of the Island 1346-1566*, vol. II, *Codex and documents* (Cambridge 1958)
8. Ζολώτας Γ., *Ιστορία της Χίου* (Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1921)
9. Βίος Σ., *Η σύγχρονος Χίος και η παλαιά* (Τύποις «Ελευθερία», Χίος 1937)
10. Καννελάκης Κ., *Χιακά Ανάλεκτα* (Εκ του τυπογραφείου Αφών Περρή, Αθήνα 1890)
11. Μπελλές Χ., *Το νησί μαστίχα* (Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006)

Για την Ιστοσελίδα του Πανοράματος <http://www.apan.gr/>